

34. Приказы Председателя Реввоенсовета Республики и наркомвоенмора. 6 июня 1919 г. Из приказа № 106. Станция Балаклея, 6 июня 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг.: Документы и материалы / под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 166—167.

35. Основы Конституции Российского Государства. Написал доктор К. П. Крамарж // Архив русской революции издаваемый И. В. Гессеномъ. — Берлинъ, 1921. — Т. 1. — С. 263—287.

36. Постановление ВЦИК о превращении Советской республики в военный лагерь. 2 сентября 1918 г. // Реввоенсовет Республики. Протоколы, 1918—1919: Сб. док. / Российский гос. Военный архив, Институт российской истории РАН; сост. Т. Ф. Каряева [и др.]; ред. В. О. Дайнес [и др.]. — М.: Русский мир, 1997. — С. 14.

37. *Чериквер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917—1918 гг. (к истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериквер. — Берлин: Ostjüdisches historisches archive, 1923. — 336 с.

38. Обращение исполкома Военно-революционного совета Гуляй-Польского района о созыве экстренного съезда крестьянских, рабочих и повстанческих делегатов. 31 мая 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг.: Документы и материалы / под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 160—161.

39. *Сталин И.* Статьи и речи об Украине. Сборник / И. Сталин. — К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. — 249 с.

1.8. Процес утвердження національної ідентичності українців у соціально-політичних реаліях 1920—1930-х рр.

П. В. Сацький

Процес самовизначення української нації у 1920—1930-ті рр. відбувався двома паралельними шляхами: утвердження українського питання як одного із ключових у системі міжнародних відносин і колективне усвідомлення та реалізація українцями своєї національної ідентичності на українських етнічних територіях. Поразка української національної революції 1917—1920 рр. зумовила виникнення українського питання в системі міжнародних відносин. У ході Версальської конференції українське питання

провідні держави світу намагалися не підіймати без нагальної необхідності. Утім, із утвердженням на українських територіях у 1920 р. влади УНР це питання здобуває визнання з боку ряду європейських держав, які акредитують її дипломатичні представництва. Головною передумовою цього процесу стає визнання Польщею правосуб'єктності УНР із укладенням договору між Головою Директорії УНР С. Петлюрою та Начальником Польської Держави Ю. Пілсудським.

Радянське керівництво України від початку 1920 р. починає активно просувати на міжнародній арені питання правосуб'єктності УСРР. Так, у лютому 1920 р. було ініційовано відродження радянського уряду України [1] на противагу прагненню Польщі створити на українських територіях буферну державу, УНР [2]. На Ризькій мирній конференції, яка мала підбити підсумки радянсько-польської війни 1920 р., УСРР виступала як суб'єкт міжнародного права, відповідний статус Радянської України було ініційовано РСФРР. Доцільність міжнародної правосуб'єктності УСРР у 1920 р. чітко обґрунтовував Перший Секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг у своїй доповідній записці, вказуючи, що «тінь УНР», яку визнано більшістю країн Європи, переслідує УСРР на міжнародній арені [3]. Згодом, 1923 р., ліквідація Народного комісаріату закордонних справ УСРР мотивувалася тим, що його було створено з метою «розкладу петлюрівщини», а коли було УСРР визнано суб'єктом міжнародного права низкою країн Європи, то доцільність в існуванні органу зовнішньої політики у республіки відпала [4]. Суттєвим у набутті міжнародної правосуб'єктності УСРР була акредитація її представника Х. Раковського на Генуезькій конференції 1922 р., хоча й у складі делегації РСФРР, але як представника УСРР [5]. Крім того, із делегацією РСФРР обговорювалися питання, які стосувалися й українських територій, зокрема, завдані інтервенцією збитки на цих територіях, а також з боку країн Європи підіймалося питання про експлуатацію портів на українських територіях [5]. Тому, фактично, країнами Європи було визнано суверенітет Радянської Росії над українськими територіями де-факто без визнання де-юре УСРР.

Зрештою, укладення Рапалльського договору і поширення його дії на УСРР створило передумови для визнання її низкою держав Європи і встановлення із нею економічних відносин, які були основою нормалізації взаємовідносин між державами. На це часто вказувалося державними діячами відповідного періоду, які намагалися максимально економізувати міждержавні

відносини задля уникнення військового протистояння на континенті.

Польща, фактично, контролювала усі транспортні сполучення СРСР із країнами Європи, зважаючи на відсутність дипломатичних відносин Радянського Союзу із Румунією до 1934 р. Відповідно, Польща мала ключове значення у розбудові Радянським Союзом його зовнішньоекономічної політики. Оскільки радянсько-польський кордон проходив українськими територіями, то вони мали вагоме значення як стратегічне передпілля на випадок збройного протистояння між СРСР і сусідніми із ним країнами-лімітрофами. По українських етнічних територіях Польща і Румунія заклали стратегічне партнерство на основі договору 1926 р., який передбачав союзницькі дії двох держав на випадок війни з Радянським Союзом [6]. Оскільки кордон Польщі і Румунії проходив по кордону між Східною Галичиною і Північною Буковиною, то ці регіони становили у польсько-румунському союзі стратегічну єдність. Відповідно, між українським населенням УСРР і населенням територій, які перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, було закладено цивілізаційний розкол. На українських територіях у складі УСРР розбудовувалися суспільні відносини на денаціоналізованій основі, а на решті українських територій міжнаціональні відносини мали яскраво виражений характер, що виявилось у діяльності ОУН у Східній Галичині.

Українські етнічні території, які перебували поза суверенітетом УСРР, опинилися серед держав регіонів Балканського півострова і Дунайського басейну. У цих державах формування націй відбувалося у складній ситуації міждержавного протистояння країн, які звільнилися від влади Османської імперії. Поряд із цими державами після Першої світової війни формувалися держави на основі націй, які перебували у стані гострого протистояння в складі Австро-Угорської держави. Етнічний склад населення Балканського півострова і Дунайського басейну був надзвичайно строкатий, що було наслідком багатовікової історії регіону. Ним проходило переселення народів (в Угорщині закінчувався степовий пояс Євразії, і тут осідали численні кочові народи — болгари, авари, угри тощо), а також активно відбувався процес освоєння транспортних ресурсів Дунайського басейну, часто насильницьким шляхом, як і, власне, перекочів'я орд. Тому в Дунайсько-Балканському мегарегіоні утворилися численні краї, в яких були етнічні анклавні і на які низка держав мала претензії, часто обґрунтовуючи їх історичним правом, як це було у випадку з Ру-

мунією, Угорщиною, Грецією, Королівством сербів, хорватів і словенців. Натомість, Болгарія мотивувала свої територіальні інтереси етнічними передумовами. У цьому «казані» опинилися українські етнічні території — Бессарабія і Північна Буковина. Кожна із нових держав регіону прагнула закріпити свої позиції на територіях, які вони отримали у результаті укладення мирних договорів, якими в результаті роботи Версальської конференції було підсумовано наслідки Першої світової війни. Тому у цьому регіоні були численні прояви примусової денаціоналізації, як у Румунії. Прояви крайньо нетерпимого ставлення до інших національностей відзначає міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. фон Чернін у роки балканських воєн [7, с. 23]. Тому насильницька румунізація населення українських територій була частиною процесу створення румунської національної держави, й українці стали завадою для румунської влади у здійсненні тієї політики.

На Версальській конференції мирними договорами було врегульовано питання приналежності таких українських етнічних територій, як Північна Буковина і Підкарпатська Русь. Включення цих територій до складу Румунії і Чехословаччини, відповідно, було зумовлено передусім прагненням країн Антанти уникнути створення в Центральній Європі великої кількості малих держав, відносини з якими та між якими було б складно регулювати в такому етнічно непростому регіоні. Крім того, Франція стояла на позиції створення в регіоні економічно життєздатних держав, на основі яких була б можливість створити блок на протигагу реваншистським прагненням Угорщини, Болгарії, Німеччини та Радянської Росії [8]. Питання Карпатської Русі було вирішено завдяки підтримці Францією створення сильної Чехословацької держави, а також завдяки лобіюванню США, котре було забезпечено успішною переговорною діяльністю у жовтні 1918 р. майбутнього президента Чехословаччини Т. Масарика з українською діаспорою з Карпатської Русі в США [9, с. 46—47].

Сен-Жерменським мирним договором із Австрією було передбачено автономний статус Підкарпатської Русі і відповідне положення Чехословаччиною було внесено до її Конституції 1920 р. [10]. Виконати положення про надання Підкарпатській Русі автономного статусу Чехословаччина так і не змогла у зв'язку зі складним міжнародним становищем навколо цієї держави, а саме: відносин із Польщею та Угорщиною, а також зі складним економічним і соціальним становищем у краї. Фактично, Чехословаччині довелося наново

здійснювати розбудову економіки Підкарпатської Русі, зокрема, після ліквідації там угорської земельної власності і передачі землі селянам, а також масовою еміграцією угорців. Тому, в процесі глибокого реформування гостро стояла потреба «ручного» управління краєм із Праги. Додатковою мотивацією відмовитися від надання Підкарпатській Русі автономного статусу були реваншистські прагнення Угорщини, які від 1927 р. було підтримано британською авторитетною газетою лорда Ротеміра «Daily Mail» у статті «Місце Угорщини під Сонцем» [9, с. 81].

Отже, щодо українців, то міжнародні інституції повоєнної Європи не застосували право народів на самовизначення, проголошене у «14 пунктах» Президента США В. Вільсона, розглядаючи їх етнічні території як засіб геополітики. Проблемою українців у захисті їхніх національних прав на міжнародній арені була відсутність національної держави. Оскільки в міжнародних інституціях, які після війни були покликані захищати права національних меншин, інтереси національної меншини могла представляти винятково держава [12, с. 486—487]. Відповідно, українці могли давати звернення до Ліги Націй, але не мали можливості проводити свої звернення її інституціями. Тому ці звернення зберігали лише декларативний характер.

Можливість апелювати до держав Європи також була для українського національного руху примарною, оскільки інтереси націй у повоєнний період легко приносилися в жертву стратегічним інтересам держав. Відповідно, пункти, запропоновані В. Вільсоном для захисту інтересів національностей, були цілковито знехтувані ще в ході Версальської конференції на догоду домовленостям між окремими головними державами (Франція, Велика Британія, Японія, США, Італія) та державами, які приєдналися до них, як-то Румунія, Польща та ін.

Прецеденти двосторонніх домовленостей, які постали в ході конференції у результаті торгів між державами, зруйнували всі принципи, що їх прагнули закласти напередодні конференції. Адже ці домовленості стали предметом взаємного шантажу і подальших торгів окремих держав в інтересах своїх націй і забезпечення вигідного для себе геополітичного становища [8, с. 164—165]. Отже, в ході Версальської конференції інтереси народів, які намагалися зробити наріжним каменем міжнародної політики після Першої світової війни, було знехтувано на користь інтересів окремих держав. Тому протистояння, які виникали у ході Версальської конференції, було перенесено в систему міжнародних

відносин міжвоєнного періоду. Але ці протистояння опинилися в латентній фазі.

Оскільки в голові міжнародних відносин у Європі опинилися інтереси держав, то вся система міжнародних відносин формувалася як така, що захищала державні інтереси. Відповідно, інтереси окремої нації могли захищатися на міжнародній арені лише за умови відповідності її інтересів інтересам суверенної держави, яка була членом Ліги Націй і мала вплив у цій міжнародній організації. Тому проблема захисту інтересів національних меншин стає засобом для тиску на опонентів у міжнародних відносинах шляхом дестабілізації в ній становища через підбурювання її національних меншин проти панівного державного устрою. Це повністю дискредитує ідею захисту національних меншин на міжнародній арені.

Особливо складним було становище українців, які опинились у стані «внутрішніх ворогів» у державах, громадянами яких вони стали без жодного плебісциту чи будь-яких проявів самовизначення. Власне, Польща, Румунія і Чехословаччина отримали згідно із договорами, укладеними з ними 1920 р. країнами-переможницями на захист національних меншин, зобов'язання оптувати у громадянство своїх держав усіх громадян імперій, від котрих вони отримали собі території, за їхнім бажанням. Водночас ці держави і не мали права змушувати населення отриманих ними територій оптуватися до свого громадянства. Але слід урахувати, українці Східної Галичини, Північної Буковини і Підкарпатської Русі отримали у питанні визначення власного громадянства свого роду «вибір без вибору». Відмова прийняти громадянство відповідної держави означала перехід у статус особи без громадянства і відсутність у Польщі, Чехословаччині чи Румунії можливості захищати свої національні права у рамках законодавства цих держав. Можливості мігрувати українці відповідних територій також не мали, будучи зав'язаними на них своїми господарствами. Відповідно, українці, прагнучи захищати свої національні права у відповідних державах, змушені були звертатися до їх урядів, які ставилися негативно до захисту національних прав українців.

УСРР мала всі формальні ознаки української державності і навіть була визнаною суб'єктом міжнародного права, але вона не була членом Ліги Націй і тому не мала належного інструментарію для захисту в міжнародних інституціях прав українців за її межами. Відповідно, УСРР і СРСР здійснювали захист національних прав українців за їх межами в декларативній формі, надсила-

ючи відповідним державам та міжнародним інституціям ноти. Тобто захист був здебільшого декларативний і перетворився на засіб тиску на відповідні держави та дестабілізації системи міжнародних відносин. На це звертає увагу у своєму листі до посла Польщі в СРСР С. Патека міністр закордонних справ Польщі А. Залеський 1927 р., вказуючи, що уряд УСРР існує для того, аби здійснювати звернення, які мають щодо Польщі провокативний характер, зокрема і щодо захисту національних прав українців у Польщі [13, с. 148].

У радянсько-польських відносинах українське питання відіграло складну роль, оскільки на момент укладення Ризького мирного договору із РСФРР та УСРР Польща мала на Східну Галичину лише мандат на 25 років і не поширювала на цю територію свій суверенітет у повній мірі. Тому Польща повела свою політику на те, щоб отримати відмову від претензій на Східну Галичину від усіх сусідніх із цим краєм держав. Румунія таких претензій не виявляла. А згідно з Ризьким договором від претензій на Східну Галичину відмовилися УСРР і РСФРР. У 1921 р. укладається договір між Польщею і Чехословаччиною, за яким Чехословаччина також відмовилася від претензій на цей край [14]. Отже, для Польщі складається сприятлива ситуація для лобіювання анексії Східної Галичини на міжнародній арені. Польщі вдається анексувати територію краю, але вона отримала зобов'язання за Ризьким мирним договором забезпечувати права національним меншинам поза інституціями Ліги Націй, у порядку двосторонніх відносин із УСРР і РСФРР. Це положення Ризького договору давало змогу для СРСР, спекуючи українським питанням, підривати Версальську систему. Українці своєю чергою опиняються у незручному становищі, коли вони та їхні національні права були засобом тиску опонентів один на одного на міжнародній арені.

Постановка українського питання на міжнародній арені диктувалася прагненням української державотворчої еліти, яка стала політичною еміграцією, продовжити боротьбу за досягнення мети створення держави. Утім постановка українського питання залишалась у міжвоєнний період справою лише української політичної еліти, оскільки охопити ним усі верстви українського суспільства не було можливості. Українці як національність були визнані на міжнародній арені, і про це свідчила позиція ряду політичних діячів найвищого рівня, зокрема Д. Ллойд-Джорджа та ін. Вони визнавали національну ідентичність українців, але не були готові визнавати їх право на державність, часто говорячи,

що українці заражені більшовизмом. Це твердження вони поширювали також і на українців, зокрема, Карпатської Русі [8, с. 219]. Політиків Заходу відлякувала наявність численного декласованого прошарку в українському суспільстві і його дезінтегрованість у зв'язку з аграрним характером. На це вказує позиція Д. Ллойд-Джорджа, коли він казав про недоцільність підтримки уряду Директорії УНР у боротьбі проти більшовиків через його ненадійність, оскільки цей уряд міг усунути будь-який авантюрист із кількома тисячами людей [12, с. 288]. Саме через дезінтегрованість українського суспільства українській національній політичній еліті не вдалося створити українську національну державу. Втім, українська еліта продовжувала боротьбу за визнання права українського народу на власну державність, намагаючись мотивувати необхідність надання їй у боротьбі за державність підтримки з боку Антанти можливістю підняти селянське повстання на українських територіях.

Відповідно, економічне відродження Радянської України цілкомитовно позбавляє українську національну еліту потенційної соціальної бази на українських територіях. Економічне відродження в УСРР закладає передумови для розвитку з СРСР торговельних відносин країн Заходу, і тому для них питання повалення радянської влади на українських територіях втрачає свою актуальність.

У цьому контексті слід відзначити, що завдяки українській революції сформувався український національний політикум, представники якого отримали досвід політичної й управлінської діяльності. В УСРР численний прошарок українців, які брали активну участь у революційних і державотворчих процесах, був значно чисельніший, ніж на етнічних територіях поза Радянською Україною. Революційний рух у підросійській Україні був більш масовий, а численні «республіки» і самоуправлінські інституції, які діяли часто-густо як органи влади, формуючись «із нуля», дали великий організаційний і управлінський досвід. Крім того, із числа українців за походженням сформувалися командири військових підрозділів із відповідними вміннями та навичками керувати тисячами осіб.

Українська революція в Наддніпрянщині стає справді народною і глибоко охоплює всі соціальні прошарки. Командувач фронту М. Муралов повідомляв у своїй доповідній записці керівництву РСФРР про ситуацію в Україні 1920 р. — мовляв, вона наскрізь охоплена бандитизмом, і населення слід знекровити. А тому потрібно поступитися Україною полякам і петлюрівцям, щоб вони виконали цю «роботу» [15]. Під поняттям «охоплена

бандитизмом», вочевидь, малася на увазі наявність у багатьох українських селах повстанських загонів, які не визнавали жодної влади іззовні. Тому для управління українськими територіями у складі УСРР радянській владі необхідно було вибудувати відповідну політичну систему.

Частиною такої політичної системи, яка почала вибудовуватися ще у роки формування радянської влади на українських землях часів громадянської війни, була політика українізації в УСРР, розпочата 1923 р. Політика українізації, яка здійснювалася протягом 1920-х рр., відкрила перед мільйонами українців механізм спілкування між владою і громадянином однією мовою. Коли за часів Російської імперії через «мовний бар'єр» усталеного сприйняттям української мови як мови простонароддя українці відчували себе в традиційній ролі прохачів благ у влади, в УСРР у період українізації відбувається злам цього стереотипу. Відкидається теорія двох культур, яка передбачала існування в Україні архаїчної української культури і передової пролетарської російської. У результаті українська як архаїчна має відмерти і поступитися існуванням російській. Через прихильність цій теорії було усунуто з посади голови РНК УСРР Х. Раковського та з посади Першого Секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга.

Радянська система суціль була спрямованою на виявлення соціально активних елементів, які могли б відігравати роль лідерів думки. Утім, мобілізація цих елементів відбувалася на класовій основі, відкидаючи і засуджуючи національний підхід. Так, після обрання Першим Секретарем ЦК КП(б)У в 1925 р. Л. Кагановича процес українізації було значно прискорено. Однак вже 1926 р. ним було зроблено заяву на Бюро ЦК КП(б)У, в якій він засуджував український націоналізм, звинувачуючи у його прояві В. Затонського, та російський великодержавний шовінізм, звинувачуючи у його проявах Г. Зинов'єва. А в резолюції ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» у 1927 р. прямо вказувалося про необхідність протидії проявам російського шовінізму й українського націоналізму при зверненні уваги на тому, що ці прояви виникають у середовищі партійного активу [16]. Тобто здійснювалася активна робота з націоналізації політичного процесу в УСРР.

Політика українізації стала засобом для поліпшення ставлення українського селянства до радянської влади, а також мобілізації з його числа представників у міський пролетаріат (жителів міста, робітників). Фактично, процес «розселянювання» українського села було розпочато ще у 1920-ті рр. у формі стимулювання переселення представників українського селянства в міста. Про цей

процес доволі влучно висловилися Перший Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, говорячи, що потрібно, щоб селянин, який став представником міського пролетаріату, вільно себе почував у місті. Так само М. Скрипник, Нарком освіти УСРР, говорячи про потребу в новій інтелігенції, засвідчував, що українська мова стала мовою промисловості, а не мовою фольклору і літератури, [17, с. 233]. Процес мобілізації пролетаріату із числа селянства вилучав найбільш мобільні елементи із селянського середовища і позбавляв його потенціалу активності й самоврядності, наповнюючи реальним змістом стереотип про політичну неграмотність селянства та нездатність його забезпечити власну класову самореалізацію. Дана теза доповнювалася тезою про доцільність союзу робітничого класу та селян. Для ілюстрації цієї тези здійснювалася активна мобілізація найактивніших елементів із представників міського пролетаріату до суспільної і партійної роботи у формі створення інституцій самоорганізації на підприємствах у вигляді партійних фракцій, суспільного обговорення різноманітних подій і проблем, створення гуртків та груп за інтересами.

Самоорганізацією було охоплено всі вікові категорії, зокрема й представників молодшого віку, діяльністю комсомольських і піонерських організацій. Радянська влада вибудовувала ефективний інструментарій залучення до громадської роботи під партійним керівництвом найбільш соціально активних елементів. Тому партійна та соціальна організація вибудовувалася на зовнішньо демократичних засадах, головним принципом для втілення якої була публічність обговорення всіх кандидатур на керівні та відповідальні посади. Саме цей партійний демократизм став згодом інструментом для репресивної діяльності, коли репресування часто супроводжувалося суспільним схваленням. Крім того, Й. Сталіним було наголошено на ключовій функції виборця — відкликати обраного ними депутата [18]. Саме ця функція виборця стала ключовим інструментом у репресуванні представників вищого партійного та державного керівництва.

Залученням до активної громадської роботи найбільш активних членів суспільства забезпечувало радянській владі їх лояльність системі. Цьому сприяла денаціоналізація українського суспільства в УСРР. Адже національний принцип організації суспільства мав би підірвати класові принципи радянської влади і не дав би можливості мобілізувати українське суспільство. Адже українізація в Україні відбувалася, фактично, «згори» як політика єдиної правлячої партії ВКП(б), яка здійснювалася її уповноваженими. Тобто українське населення в процесі українізації перебувало під

шефською опікою уповноважених із Москви, якими для здійснення українізації залучалися активні у громадянському житті особи. Але ці особи також були малограмотні, із числа українського селянства, яке поповнювало пролетаріат українських міст. Тому із числа української нової, радянської інтелігенції у 1920-ті рр. активно здійснювалося вилучення представників, які прагнули пропагувати національне самоствердження українців. Це, зокрема, були М. Хвильовий, С. Єфремов, І. Микитенко, В. Елан-Блакитний та ін. Відповідно, національне самовизначення українців в УСРР відбувалося в ключі класової організації.

Основною базою національного самовизначення українців залишалося селянське середовище, яке марксизмом визначалося як дрібнобуржуазний клас, а тому радянською владою було активно здійснено розселення українських територіях. Зокрема, наприкінці 1920-х рр. відбувається збільшення чисельності армії, в результаті мобілізації до її лав здебільшого представників селянства, в якій відбувається активна ідеологічна обробка військовослужбовців. Тому представники українства в армії, фактично, втрачали своє родове коріння.

Цьому сприяли й активні заходи радянської влади з руйнування інституту традиційної сім'ї, коли на перше місце висувалася не приватна, а класова свідомість. Це виявлялось у розгляді приватних сімейних справ інституціями, які мали бути виразниками класових інтересів типу товариських судів, комсомольських зборів тощо. У цьому відношенні сім'я втрачала своє право на індивідуальність, а це сприяло руйнуванню національного принципу формування суспільства через відрив його представників від свого коріння. Цей процес добре ілюструє література відповідного періоду, коли сімейні справи були частиною державної соціальної політики [19, с. 250—252]. Саме традиційна сім'я здатна забезпечувати національну ідентичність, передаючи її традиції від покоління до покоління. А «нова сім'я», що позбавлялася своєї ідентичності, не могла мати належного авторитету для майбутніх поколінь, і її авторитет заступали інституції класового представництва. Процес руйнування традиційної сім'ї у часи сталінщини було ілюстровано риторичними запитаннями в сімейному колі між рідними людьми: «Кого ти більше любиш? Мене чи товариша Сталіна?» [20].

Утрата індивідуальності створює умови для формування стандартної особистості, яка отримує назву «радянської людини», при цьому, часто ця «радянська людина» прирівнюється до вождя Й. Сталіна, як у відомій пісня 1930-х рр. «Советский простой че-

ловека». Це має наслідком втрату людиною своєї ідентичності як особистої, так і національної. Отже, людина отримує собі новий стимул для самореалізації, а саме — прагнути бути подібною у поглядах і поведінці до вождів, яких представлено як еталони і бути подібнішою на них за інших людей. У цьому виявлялося знеособлення кожного члена суспільства. У Радянській Україні звертає на себе увагу превалювання у спілкуванні влади із суспільством указівних прислівників. Так, у проекті Конституції СРСР на 1936 р. у статті про громадянство СРСР, коли йшлося про належність громадянина кожної з республік до громадянства СРСР, вживався прислівник «усякий» [21, с. 6]. Але в остаточному тексті Конституції його було замінено на вказівний «кожен» [22], який мав імперативне звучання. Тобто на середину 1930-х рр. влада змінює тон на імперативний, що принижує особистість, вказує на її малість перед владою.

Аби скласти повну картину впливу радянської політики в УСРР для національного самовизначення українців, слід звернути увагу на характер репресивної політики, зокрема щодо українського селянства. Політика розкуркулення розгорнулася від 1928 р. Стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» встановлює чіткі орієнтири, яку саме частину радянського селянства слід розкуркулювати і в якій саме спосіб. Так, передбачалося, що розкуркулювання має торкатися лише селянства в зернових районах СРСР, до яких належала насамперед Україна. Також Й. Сталін передбачав збереження одноосібного присадибного господарства [23]. Куркульство ж радянська програма колективізації передбачала знищувати як клас. При цьому офіційна радянська пропаганда і листування між радянськими органами вказує на значний соціальний вплив «куркульства» у сільській місцевості. Із цього матеріалу можемо зробити висновки, що політика розкуркулювання мала також і характер денаціоналізації українського суспільства. Оскільки вирощування зернових було традиційною галуззю для українського селянства, то її державна монополізація мала позбавляти селянство його традиційного способу життя і господарювання, відповідно, руйнувати традиційну культуру господарювання та співіснування у селі. Це яскраво показано у фільмі О. Довженка «Земля», у фрагменті, де вказується, як трактор розорав віковичну межу між полями.

Руйнування традиційного господарського укладу мало пролетаризувати українське селянство, яке повинно було відчувати себе частиною радянського народу, а не патріотами своєї малої батьківщини і носіями свого традиційного способу життя, який влучно

показано у повісті І. Микитенка «Брати». Відповідно, з руйнуванням традиційного укладу українського селянства мала змінитися традиційна для них парадигма сприйняття держави, розуміння її корисності й доцільності для селянина. Переважно селянин як власник розглядав державу як інституцію, що створює йому умови для нормального господарювання і з якою він має можливість порозумітися. Так, невідповідність державного устрою Російської імперії і традиційного укладу українського села призвела до популяризації в роки революції серед селянства анархістських ідей. Крім того, для селянина важливим було взаєморозуміння між державою, аби вона розуміла його господарські та соціальні проблеми, не зазіхаючи на традиційний уклад. Дану психологію селянина-господаря влучно передав український драматург І. Карпенко-Карий у п'єсі «Сто тисяч», коли її герой Калитка говорив, що він як і в борщ і кашу, так і їстиме. Тобто прагнув зберегти свій традиційний спосіб життя, при цьому маючи можливість економічного розвитку для свого господарства.

Руйнування традиційного селянського укладу і заміна його колгоспним мала зробити українського селянина таким, що постійно потребує над собою державного патронату. При цьому в нього зберігався невеличкий індивідуальний наділ, який не міг його прогодувати. Також традиційний господарський уклад селянства зумовлював наявність традиційних органів селянського самоврядування, селянських сходів та ін., на основі яких у роки революції утворювалися селянські республіки. Тому руйнування традиційного господарського укладу мало усунути можливість існування традиційних органів самоврядування селянства, в яких на добровільних засадах брали участь економічно незалежні селяни, замінивши їх колгоспним самоврядуванням, у якому всі селяни були економічно залежними від колгоспу. Крім того, слід відзначити, що в традиційних органах селянського самоврядування висувалися здебільшого заможні селяни, добрі господарі. Лише в революційні роки висувалися ті, які знали більше за інших життя поза селом [24, с. 20—21]. Але за умови, коли село жило стабільним господарським життям, органи селянського самоврядування висували найбільш розумних у відповідності із селянським світоглядом. Тому руйнування традиційного укладу українського села усувало можливості для висування найбільш здібних господарників і організаторів, лідерів думки із селянського середовища, яке було носієм української культури й ментальності. Натомість, лідери висувалися згори, партійними та радянськими органами, які не повинні були мати індивідуальності (її за-

міняли на класову свідомість), не мали економічної бази своєї соціальної позиції, а тому й не мали змоги виявляти ініціативу у господарському та суспільному житті.

Отже, українське селянство колгоспної доби відчувало певний соціальний дискомфорт од свого походження, потрапляючи в інше соціальне середовище, і часто намагалося позбутися своїх національних характеристик. Тобто найчисельніший соціальний прошарок українства сам прагнув до власної денаціоналізації. Владна політика щодо літератури чітко вказувала основне її призначення, що видно із Постанови Політбюро ЦК КП(б)У: «Будучи величезним знаряддям культурного піднесення робітничеселянських мас, виявляючи творення нової соціалістичної культури, українська художня література водночас стає одним з наймогутніших засобів зміцнення союзу робітництва і селянства — знаряддям для пролетаріату в ідейному керуванню цілим українським культурним процесом» [25]. Звідси чітко прослідковується, що національна проблематика була спрямованою на пролетаризацію українського суспільства, а українська література була знаряддям у зрозумілій формі доносити українському селянству і робітникам партійну ідеологічну парадигму.

Подібне явище спостерігалось в середовищі українського селянства і у період до революції 1917 р., але воно було пов'язаним із прагненням досягти свого соціального зростання, а в радянські часи прагнення денаціоналізації було пов'язано із прагненням порвати всі зв'язки із традиційним середовищем. Отже, політикою колективізації було зруйновано економічну та соціальну базу самореалізації українського селянства, яке складало більшість представників української нації. Натомість, у містах протягом 1920-х рр. було сформовано потужний прошарок українського пролетаріату й інтелігенції, представники якого мали цілковито іншу ментальність і були цілковито відірвані від засобів виробництва. На основі цього прошарку відбувалося формування і українського управлінського прошарку, який згодом став носієм української культури та ментальності, не соромлячись за своє походження і відчуючи значення свого соціального становища.

Розглядаючи українське суспільство 1920—1930-х рр., не можна не приділити увагу ролі Церкви в його бутті. Церква була покликана єднати людство навколо Віри, при цьому шануючи національну ідентичність і традиції кожного народу. В українському суспільстві Церква відігравала роль контролера його життя. Церква забезпечувала замкненість кожної сільської общини і, відповідно, її зв'язок зі світом поза общиною. Кожен член сільської общини

був прив'язаний до парафії шляхом хрещення в ній і його родичів, ритмом і способом життя, який забезпечувала Церква тощо. Завдяки Церкві селянство мало ритм буття, у якому протікало його суспільне й індивідуальне життя кожного члена общини. Усе це виявлялося в обов'язку кожного члена общини відвідувати літургії, брати участь у церковних святах, слухати службу. Також, завдяки Церкві кожен член суспільства соціалізувався, отримуючи від неї ім'я і статус члена общини через хрещення. Замкненість кожної селянської общини забезпечувалася самим інтегруючим цю громаду характером Церкви.

В Україні за часів Російської імперії Церква була інструментом забезпечення для держави контрольованості суспільних процесів при тому, що переважно, суспільство було відірваним від держави, не розуміючи її. Злам у результаті Першої світової війни суспільної свідомості українського села призвів до втрати Церквою її становища. Крім того, її було позбавлено державного патронату і перетворено на звичайне об'єднання громадян. Церква стала головним опонентом правлячої в СРСР партії ВКП(б), оскільки вона об'єднувала суспільство за тим самим принципом, що і партія навколо ідеї, заради якої слід забезпечувати життя громади, жертвуючи індивідуальним.

Церква мала за мету забезпечувати суспільству сталий набір знань про світ, маючи статус інституції, яка ці знання дозовано надавала членам суспільства і трактувала порядок їх застосування. Так само і партія з її інституціями у ході кампанії з ліквідації неписьменності мала за мету надавати суспільству певний набір знань, який мав підтримуватися сталим, не виходячи за встановлені партійною ідеологією, рамки. Також партія, як і Церква, надавала суспільству відповідні імперативи. Вірі було протиставлено абсолютну науковість комуністичної ідеології, церковним ієрархам було протиставлено партійних вождів. Тому І. Франко писав про священників як про соціальну верству, котра стримує прагнення народу до розвитку, не дає йому розвинути і розширювати свій світогляд [26, с. 7—8]. Власне, своїм вченням Церква забезпечувала лояльність народу владі і панівній системі суспільного устрою, оскільки не давала можливості отримувати інформаційну альтернативу. Особливо це стосувалося російської православної Церкви, яка практично протягом століть не мала розвиненої богословської науки і лише соціальні негаразди стимулювали її до модернізації вчення. Фактично, російська Церква була зорієнтованою не на пасторство народу, а на управління ним командними методами, слідкуючи за виконанням обряду на рівні

автоматизму. Відповідно, російська Церква не мала можливості забезпечити грамотність народу і, забезпечуючи його керованість, була далекою від можливості сприяння національному самоусвідомленню українського суспільства.

Лише у період розселяння церква почала втрачати свій соціальний вплив у сільській місцевості, а у містах повністю поступатися партійним органам. Це пояснювалося тим, що місто давало людині зовсім інший ритм життя, який диктувався його індустрією, для якої була характерна відповідна трудова дисципліна. Тому основним знаряддям для боротьби із впливом Церкви на свідомість суспільства тоталітарна партія обрала пропаганду наукових знань, які у ході кампанії ліквідації неписьменності подавалися українському суспільству його мовою. Вже в умовах індустріалізації українського суспільства воно отримало умови для самоусвідомлення себе як цілісної нації, оскільки в містах умови були кращими для масової комунікації. Її забезпечували партійні та радянські органи. Втім, прагнучи замінити інформаційну ізоляцію громад, котру плекала Церква, партія нав'язувала класову роз'єднаність у формі класової боротьби.

Окремо слід звернути увагу на соціальні процеси в українських землях, які опинилися в складі Польщі. На відміну від часів Австро-Угорщини, у польський період Східна Галичина мала значно чисельніший прошарок управлінців українського походження, які усвідомлювали себе українцями. Крім того, за період існування ЗУНР сформувалися українські органи самоорганізації. Українська кооперація, яка ще за австрійських часів формувалася на національній основі, стала своєрідним економічним базисом для концентрації українського національного капіталу. Крім того, протистояння українців із поляками в австрійські часи відбувалося на локальному рівні, коли арбітром в українсько-польському протистоянні в Галичині виступала австрійська влада, постійно шукаючи компроміс. У польський період українці опинилися у стані протистояння безпосередньо із польською державною владою. Відповідно, українсько-польське протистояння набуває додаткової гостроти і нових методів боротьби та форм її організації. Зважаючи на соціальні наслідки державотворчого процесу періоду ЗУНР, українське населення Східної Галичини добре організується навколо боротьби за свої національні права.

Західноукраїнське селянство свою господарську діяльність вело завдяки лісовим і водним ресурсам краю, а також лукам і пасовищам. Ці ресурси здебільшого перебували у власності поміщиків, монастирів і державних установ. Відповідно, селянство

більше цікавило не питання наділення їх земельними ресурсами, які були не настільки продуктивними як у Наддніпрянській Україні, а справедливі умови користування лісами, луками та водними ресурсами. Власне, результати своєї праці селяни реалізували поміщикам, які були власниками переробних підприємств. А тому селянство Західної України було значно залежнішим від промислового виробництва, більш пролетаризованим. Східноукраїнське селянство активно здійснювало ліквідацію поміщицьких маєтків, а в Східній Галичині селянство зберігало лояльність до поміщиків. З тієї ж причини в УНР найбільший вплив мали соціалістичні партії, оскільки в Наддніпрянській Україні селянство здобувало собі економічну незалежність завдяки отриманню необхідної кількості землі. А в ЗУНР превалював вплив консервативних партій, оскільки економічна незалежність українського селянства могла бути досягнута завдяки розвитку промисловості.

Тут слід виокремити становище селянства, яке було цілковито економічно і соціально залежним від поміщицьких маєтків як цілісних господарських комплексів і, на відміну від Наддніпрянської України, не ставило собі за мету ліквідацію поміщицького землеволодіння і не розуміло доцільності такої політики, що відзначалося представниками радянської влади, які вивчали соціальну ситуацію в Східній Галичині [27]. Отже, заради досягнення впливу на селянство Східної Галичини українські легальні партії в Польщі намагалися сприяти розвитку кооперативного руху, і кооперативні діячі превалювали в УНДО, оскільки кооперація мала можливість скласти належну економічну конкуренцію поміщикам і консолідувати український соціальний капітал.

Тому українське селянство Східної Галичини традиційно зберігало свою лояльність польській владі. Лише у роки світової економічної кризи виявляється жорстка боротьба проти польської політики селянства, яке найбільше потерпало від наслідків кризи. Це викликало політику пацифікації у 1930 р. За прихильність українського населення Східної Галичини активну боротьбу вели КПЗУ і ОУН. Протистояння між комуністами і націоналістами у боротьбі за симпатії галицького селянства передбачив іще Е. Квірінг у 1922 р. [28].

На українських територіях у складі Чехословаччини національна ситуація складалася не на користь українського населення через соціально-економічні зміни в краї, які відбулися після включення Карпатської Русі до Чехословацької Республіки. Карпатська Русь була економічно зорієнтованою на Угорщину і становила сировинну базу для угорської промисловості.

Відповідно, за часів Австро-Угорщини в Карпатській Русі економічно домінували угорці, які із включенням краю до Чехословаччини його залишають. Тому місце угорців починають займати чехи, й економіка краю переорієнтовується на Чехословаччину. Відповідно, управлінський персонал формується здебільшого із чехів і тому за лібералізму Чехословаччини ця держава змушена була йти на встановлення чеського домінування в краї. Ще в 1919 р. Г. Нікольсон, учасник Версальської конференції, вказав у своєму щоденнику про занепокоєння життєздатністю Чехословаччини через її надмірну етнічну строкатість [8, с. 219].

Отже, протягом 1920—1930-х рр. склалися всі соціальні передумови для самовизначення українців як державницької нації. Незважаючи на намагання Головних Держав Версальської системи українське питання де актуалізувати, воно зберігало свою гостроту, зважаючи на складні соціальні процеси на українських територіях як в УСРР, так і за її межами. Тому українське питання за будь-якого загострення міжнародної ситуації гостро поставало в європейській системі міжнародних відносин, зокрема, наприкінці 1930-х рр.

Література

1. Записка Г. В. Чичерина по вопросу о независимости Украины. 9 февраля 1920 г. № 11/89. В Политбюро ЦК РКП. Копия т. Ленину // Польско-советская война. 1919—1920.: Ранее не опубликованные документы и материалы: в 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч. 1. — С. 43—44.

2. Из доклада П. Лапиньского «Польша, Антанта и польско-русская война». Не позднее 20 января 1920 г. // Польско-советская война. 1919—1920: Ранее не опубликованные документы и материалы: в 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч. 1. — С. 39.

3. Доклад Э. Квирина Наркоминодел т. Раковскому, Наркоминодел т. Чичерину, ЦК РКП т. Крестинскому, ЦК КП(б)У т. Молотову. 14 января 1921 г. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р-4сч., оп. 1 с., спр. 14, 35 арк.

4. Обоснование «Положения о Народном Комиссариате иностранных дел СССР» в вопросах, могущих вызвать разногласия. (Не пізніше лютого 1922 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р-4 сч., оп. 1 с., спр. 57, 14 зв. арк.

5. Постановление чрезвычайной сессии Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // Материалы Генуэзской конференции (подготовка, отчеты заседаний, работы комиссий, дипломатическая переписка и пр.). — М.: НКВД, 1922. — С. 21—22.

6. Польско-румынская секретная военная конвенция от 26 марта 1926 года, составляющая приложение к польско-румынскому гарантийному договору от того же числа // Мировое хозяйство и мировая политика. — 1926. — № 9. — С. 137—138.

7. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. — СПб.: Из-во С.-Петербур. у-та, 2005. — 521 с.

8. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г. / Г. Никольсон — М.: Госполитиздат, 1945. — 299 с.

9. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918—1945 / А. Пушкаш — М.: Европа, 2006. — 564 с.

10. Конституция Чехословакии 1920. Пн. 2 параграфу 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/690>

12. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах, т. 1—2 / Дэвид Ллойд Джордж. — М.: Издательство иностранной литературы, 1957. — Т. 2. — 656 с.

13. Instrukcja ministra Zaleskiego do posła Patka w Moskwie. 31 stycznia 1927 // Zeszyty historyczne. — Zeszyt sto sześćdziesiąty. — Paryż: Instytut literacki, 2007.

14. Политическое соглашение между Чехо-Словацкой республикой и Польской республикой, заключенное 6 ноября 1921 г. // Международная летопись. — 1924. — № 1. — С. 68—69.

15. Докладная записка Н. И. Муралова о состоянии 12-й армии, положении в ее тылу и его соображения о постановке военного дела. 17.V.[1920]. Предсовнаркома тов. Ленину // Польско-советская война. 1919—1920: Ранее не опубликованные документы и материалы: В 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч. 1. — С. 99.

16. Резолюція ЦК КП(б)У про підсумки українізації. Вісті ВУЦВК, 1927 рік, 19 квітня [Електронний ресурс] — Режим доступа: <http://oldnewspapers.com.ua/node/413>

17. Скрипник М. Статті й промови з національного питання / М. Скрипник / Упоряд. І. Кошелівець. — Мюнхен: Сучасність, 1974. — 270 с.

18. Речь товарища И. В. Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 11 декабря 1937 года в Большом театре [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://oldgazette.ru/lib/stalin2/01.html>

19. Ясенский Б. Избранные произведения в двух томах / Бруно Ясенский. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. — Т. 1: Заговор равнодушных. — С. 228—431.

20. «Кого ты любишь больше: меня или товарища Сталина?». Поэты Липкин и Лиснянский, художник Борис Ефимов и учительница литера-

тури Елла Кац // Полит.ру [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://polit.ru/article/2003/02/28/607258/>

21. Проект Конституции Союза ССР, представленный Конституционной Комиссией ЦИК Союза ССР и одобренный Президиумом ЦИК Союза ССР для внесения на рассмотрение Съезда Советов. Стаття 21 // Красный архив. — 1936. — Т. 4 (77).

22. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями). Стаття 21. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>

23. *Сталин И.* Головокружение от успехов / Сталин И. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hrono.ru/libris/stalin/12-2.php>

24. *Ковальова Н.* Політичні аспекти «аграрної» революції в Україні 1917—1922 рр. / Ковальова Н. // Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. — 2013. — № 1.

25. Політика партії в справі української художньої літератури // Вісті ВУЦВК, 1927 рік, 17 травня [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://oldnewspapers.com.ua/node/442>

26. *Франко І.* Народна справа і попи / Іван Франко. — Нью-Йорк: Українська Друкарська і Видавнича Спілка, 1918. — 20 с.

27. Тезисы аграрной политики в Польше. [7.XI.1920] // Польско-советская война. 1919—1920.: Ранее не опубликованные документы и материалы: в 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч.2. — С. 15-19.

28. [Доповідна] Э. Квиринга Наркоминдел Раковскому, ЦК КП(б)У Косиору, ЦК РКП Крестинскому, Наркоминдел Чичерину. 30 ноября 1922 г. // Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р. — 4 сч., оп. 1 с., спр. 601, 10 арк.

1.9. Український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни

Н. М. Довганик

Тема українського визвольного руху в роки Другої світової війни є однією з найбільш публічно дискутованих у вітчизняній історії. Існують різні оцінки визвольного руху загалом і таких складних проблем, як контакти з Німеччиною, протистояння з поляками, суперечності з радянським партизанським рухом і по-